

ցուեցաւ քրիստոնէութիւնն, և կրակ կարած
աւանջանարանի վրայ տարածուելով նահա-
տակեցաւ: Յանաւն իրենց աղնուական ար-
քով: Եւստասախոսեանք կոչուելով տունամբին
Սուրբքս, յ'13 գեկտ. ամսոյ. գեղեցիկ Վկա-
յարանութիւն մ'այլ թարգմանած են մեր
նախնի հարք ի յունարէնէ, յորում կ'ըսուի
որ թէ քահանայն Օքսենտ և թէ Եւստաս-
տիոս՝ կաակաւ պատուիրեցին՝ որ զիրենք
թաղեն յԱբորակ. յետինս նա և կտակեց
որ իր ստացուածքն երեք մաս բաժնելով ասն
աղբատաց, եկեղեցւոյ և իր քրոջ: Վկայած
են յամին 305: Մեր եկեղեցին այլ նուիրած
է և երգէ ամէն տարի իրենց տօնին՝ հինգ
տուն անուշիկ Շարախանը:

Ասն կողմերու հայտնակ Արարիսու ա-
նուամբ քաղաքն այլ յամի 309 ընծայած է
կեսար նահատակը, որոյ յիշատակն դրուած
է ի 28 գեկտ: Ուրիշ է սա ի Կեսարիա նա-
հատակուած Կեսարիէն, որ յիշուի յ'3 նոյեմբ:
Նիկիտայօլիս Հայոց քաղաքն այլ ինչպէս ա-
ռաջին հալածանաց տանն, այս ետքի մեծ
հալածանացս այլ ընծայած է սուրբ նահա-
տակներ. որպէս, Ղեւնդ և Մաշիկ, յամի
318 կամ 320. շատ ընկերներով, ծանօթ
Լիւսիասին հրամանաւ. ասոնց յիշատակն
դրուած է ի 10 յուլիսի: — Երկրորդ օրն
այլ (11 յուլ.) յիշատակուին Յանուար (Ja-
nuarius) որ չորս օր շարաշար տանջուեցաւ,
երկաթէ ճանկերով պատըռուուելով և խա-
րուկուելով, և Պեղագիս վկայուհի մի. ասոնք
հալածանաց սկիզբներուն նահատակուած են
այս յատուկ Հայոց քաղաք կոչուածին մէջ:
Շարաշարեղի 2. 1. 4. Բ. ԱԼԻՇԱՆ

ՏԵՂԱԳՐԱԿԱՆ

ԲԱԳԵՆ կամ Պիթիւք, ԳՁ. BETLIS. Թ.
بیتلیس — Գեղեցկառեսիւի վանճառաշահ
և անուանի քաղաք Աղձնեաց Սալնոյ ձոր
պառառի մէջ: Թափն մակերեսութիւն 4837

մետրաշարի լայրձք է, իր զանուի Վանայ ծո-
լիսի արեւմտեան հանրապետի կողմը, զրեթէ
5 ժամ հեռու, և Մշոյ հարաւային արեւ-
ելեան կողմը 12 ժամ հիւսարտութեամբ: Մեր
հին պատմիչները իննկերով զարէն անաջ
չեն յիշել քաղաքիս անունն: Բայց ան-
կամ թոյլմա Սքոթսնին կը յիշէ զայն՝ Սիւշե-
լով շահաստան: Իսկ Վարդան աշխարհա-
գիրը Բաղէշը կը դնէ Տուրուքերանի Բղնու-
նեաց զաւառի մէջ: Բաղաքիս անունն ա-
ւելի ստեպ իր յիշելի վերջին դարերու հե-
ղինակով ժամանց և զրոյց յիշատակարանաց
մէջ, և մինչեւ անգամ Եպիսկոպոսաւիստ
քաղաք կոչուած է, որոյց յայտնի չէ թէ
երբ սկսած և հաստատուած է այն տեղ
եպիսկոպոսական աթոռ: Անցեալ պարերու
մէջ յիշուած Բաղէշու անաշխարհներէն յայտ-
նի են ամեն Մեսրօր Վարդապետ, 4685
թուին Սեւոթի վարդապետ, Ստեփանոս Թ-
պիսկոպոս, և այլն: Բաղէշ անուան ծագման
համար անանգութեամբ հետեւեալը կը պատ-
մուի. մէկու մը էշը՝ որ բնակչաց կաթմբով
ցուրտին ամենապիմացկուն կենդանին է,
ձմեռը Չիֆթան կոչուած ձորին անցած ժա-
մանակ ձեանց մէջ խրելով սառել կամ պա-
ղեր է, և այդ դիպուածն տեղը կոչուել է
Պաղէշ, որ յետոյ, իբր թէ, աղաւաղած և
եղած է Բաղէշ քաղաքը:

Կապուցուած է մասամբ ձորերու մէջ և
մասամբ լեռանց ապառաճներու վրայ, և ա-
մեն կողմէն շրջապատած լինելով բաղմաթիւ
ձորերով և զիւրարամաշիկ լեռներով հրա-
շալի և նկարչական զուարճալի դիրք մ'ու-
նի: Չորս ձոր՝ արեւելքէն, յարեամտից, հիւ-
սիսէ և հարուէն երկնայալ կը միանան քա-
ղաքին մէջ. ասոնքն ենք ձորերու մէջէն
կը վազեն հետեւեալ վտակներն՝ Աւսպ կամ
Հաւսպն ջուր, Աշեխու ջուր, Թոցերու կամ
Թոյնարու ջուր՝ որ քրդերէն Անիտօր-Վայր
կը կոչուի: Այս վտակները իրենց անուննե-
րը անած են նոյնանուն գիւղերէն. քաղա-
քին Բաղէշ ջուր կամ Ապի-Պիքիգ գե-
տակը որ վազելով հարաւային ձորի մէջէն,
և մի քիչ դէպ ի արեւմուտք շրջան ընելէ
վերջ, տեղական գետի հարստ կ'ընթանայ ընդ

ունեցողութիւնը մասին, ու կը թափի Տի-
գրիսի մէջ: Քաղաքս թէ և պարսպապատ չէ,
բայց զլեռաւոր փողոցներու ծայրերը զոնք
ունի, որոնք են. ա. վան-գափոռ, բ. Չի-
միկեր-գափոռ, գ. Արսւ-լարառ-գափոռ,
դ. Ամիրա-լարառ-գափոռ (Ամիրառ
շուկայի դռն), ե. Մեյվան-գափոռ և
զ. Օղրու-գափոռ, որ շատ չի գործածուի
և հայերէն Գորտաւ դռն կը կոչուի:

Տները վերոյիշեալ ձորերու միջին ան-
ցնող վաւերներու եզերքէն սկսելով և հետ-
զհետէ աստիճանաձեւ կարգ կարգ ղէպ ի
վեր բարձրանալով տարածուած են լեռանց
զառ ի վայրերուն վրայ. մեծաւ մասամբ
իրարմէ հետու են և ծառազարդ պարտէզնե-
րու և արտերու մէջ գոլարճալի զիբք մ'ուն-
ին: Ընդհանրապէս երկայարկ են և արտա-
քուստ ոչ այնչափ ճաշակաւոր. շինուած են
մտրապոյն սրբատաշ փերուն (փաւա քար՝
ըստ տեղացւոյ) բայց զիմացկուն բարե, որոյ
հանքը շատ առատ է քաղաքիս մէջ և շրջա-
կայքը. կան նաեւ գոյնզոյն քարերով շի-
նուած տներ և մի քանի ուշադրութեան
արժանի ասպարաններ և կամարակապ շինու-
թիւններ: Չորաբերաններու նշու կեդրոնը,
հիւսիսէն դէպ ի հարաւ երկնցած քարան-
ձախ մը վրայ շինուած է բերդը: Յայտնի
չէ թէ ո՞վ և երբ կառուցած է բերդս. ա-
ւանդութեամբ այս միայն զիտեք, որ Լէկ-
թիմուր աշխատեք է բայց չէ յաջողեք բեր-
դին տիրելու: Հարաւային կամարակապ և
աւերակ դրան վրայ արաբերէն արձանա-
գրութիւն մը կայ, որ կը յայտնէ թէ բերդս
շինուած է տաճկաց ԳՕԶ թուականին (4496
քրիստոնէից թուականին) սուլթաններէն
միոյն ձեռքով. բայց կ'երեւի որ նոյն թուա-
կանին սուլթան մը նորոգած է միայն զայն
և իւր շինութիւնն աւելի հին է: Հնագոյն
լատիններէն անվերձանելի արձանագրութիւն
մը, և ուրիշ յիշատակարաններ և աւանդու-
թիւններ կը ցուցնեն, թէ Քաղէ ի հուռց
Հայոց ճուռ և բազմամարդ քաղաքներէն մին
եղած է, և մեր իշխանութեան կործանման
ժամանակ և վերջը, ուրիշ քաղաքներու
պէս հայ բնակչաց բազմութենէն և ճիսու-
թենէն զրկուեք է Բարանձախ ամէն կող-

մի երեսներն խորտաբորս են, և մերէն վար
ուղղահայեաց զիրք մը ունենալուն պատ-
ճառաւ շրջապատայ ճամբայ մը շինուած է,
վրան քարաշէն բարձր կամարով ծածկած:
Այժմ բերդս աւերակ, լքեալ և ամայի վի-
ճակի մէջ կը գտնուի. դռնէն սկսելով ամէն
կողմ աւերակաց կոյտեր կը ներկայանան,
տեղ տեղ ալ կիսակործան շէնքեր՝ զանա-
զան ձեւերով: Անցեալ դարու սկիզբները
կան եղեր նաեւ երկար ժամանակ քաղա-
քին տիրապետող Պարսից խաներու ապա-
րաններ, որոց հետքն անգամ աներեւոյթ
եղած է այժմ. տակաւին մնացած են միայն
քանի մը թրքաց հին տուններ և փոքրիկ
մզկիթ մը: Բերդի հիւսիսային ծայրէն բիշ
հետու բլուր մը կայ և վրան բառակուսի
աշտարակաձեւ շէնք մը: Կը պատմեն թէ
ասկէ դար մը առաջ այդ շէնքի վերի ծայ-
րէն ղէպ ի բերդը կամար մը ձգուած էր,
որուն վրայէն քարաշէն խողովակներու մէջ
անցուցած հողէ թրծուած խողովակներով
շուր կու դար հիւսիսային կողմի լեռան աղ-
բւրէն և երեք մասի կը բաժնուէր. մէկ մասը
բերդին, միւսը կ'երթար Կարմրակ եկեղեց-
այն բակը և երրորդը թրքաց Կէօք-Մէյտան
մզկիթի բակը: Այժմ այս անցքերը բոլո-
րովն խանդարուած են, վերոյիշեալ կա-
մարն ալ փլած և միայն տեղ տեղ կը տես-
նուին խողովակներու մնացորդներ: Բերդի
արեւելեան և արեւմտեան ստորոտըր մէկ
մէկ խողովակներ կան, ուրիշ ղէպ ի վեր տանող
քարէ աստիճաններով զաղանի տեղ ճանա-
պարհներ փորուած են: Կ'ըսեն թէ ուրիշ
գետնափոր ծածուկ ճանապարհ մը եւս կար,
մէկ մղոնէն աւելի երկայնութեամբ, որ քա-
ղաքին հարաւային կողմը վաւերին վրայ շի-
նուած Քաղէնց անուն կամուրջին քովը
կը հանէ եղեր, որուն զաներն այժմ չեն
տեսնուիր:

Քաղէ ի հուռմն խիստ բազմամարդ էր
և ըստ Հ. Խնճիճեանի ունէր մօտ 25,000
տուն, բայց անգաղար խողովակներէ և
մահաւանդ ԺԸ դարու մէջ պատահած սաս-
տիկ սովէն ստիպուած քաղաքացիք՝ ցրուեք
են զանազան կողմեր, այնպէս որ անցեալ
դարու սկիզբը կան եղեր միայն 5000 տուն

բնակիչ, յորոց 1500 տուն հայ, 200—300 տուն հույնական ասորի և սակաւաթիւ նեւ-տորականներ, իսկ մնացածը քուրդ և թուրք։ Ազգային ուղեւորն Բարսեւակ պէյ (1847 թուին) կը հաշուէ ընդ ամէնը 25,600 հոգի բնակիչ, որոնց 20,000ը քուրդ և թուրք, 5000ը հայ և 600ի չափ ասորի և հագու-պիւ։ Վ. Քինէ (1892ին) քաղաքին և նոյնա-նուն վիճակի բնակչաց թիւն միահամուտ կը հաշուէ 38,886 հոգի, հետեւեալ կերպով բաժնուած.

Հայք Լուսաւորչական . . .	16086
» Բողոքական . . .	200
Մահմետականք . . .	20800
Եւրոպական ասորի . . .	1800
Գումարն . . .	58886

Ըստ ազգային Պատրիարքարանի 1880 թուի վիճակագրութեան, Բաղէ ունէր 1532 հայոց տուն և 10726 հայ բնակիչ։ Նոր և ստոյգ մարդահամար մը չունենալով քա-ղաքին բնակչաց այժմեան թուոյն վրայ տե-ղեկութիւն չենք կարող տալ. բայց յայտնի է որ Հայք թէև վերջին դէպքերուն մեծա-պէս մնաստեցան և շատ (գրեթէ 1000 անձ) զոհեր ունեցան, սակայն այժմ եւս 10000էն աւելի լինելու են, որովհետեւ 1880էն մինչեւ 1900 թուականը համեմատաբար 1000—1500 անձ բազմացած պէտք են լինել։

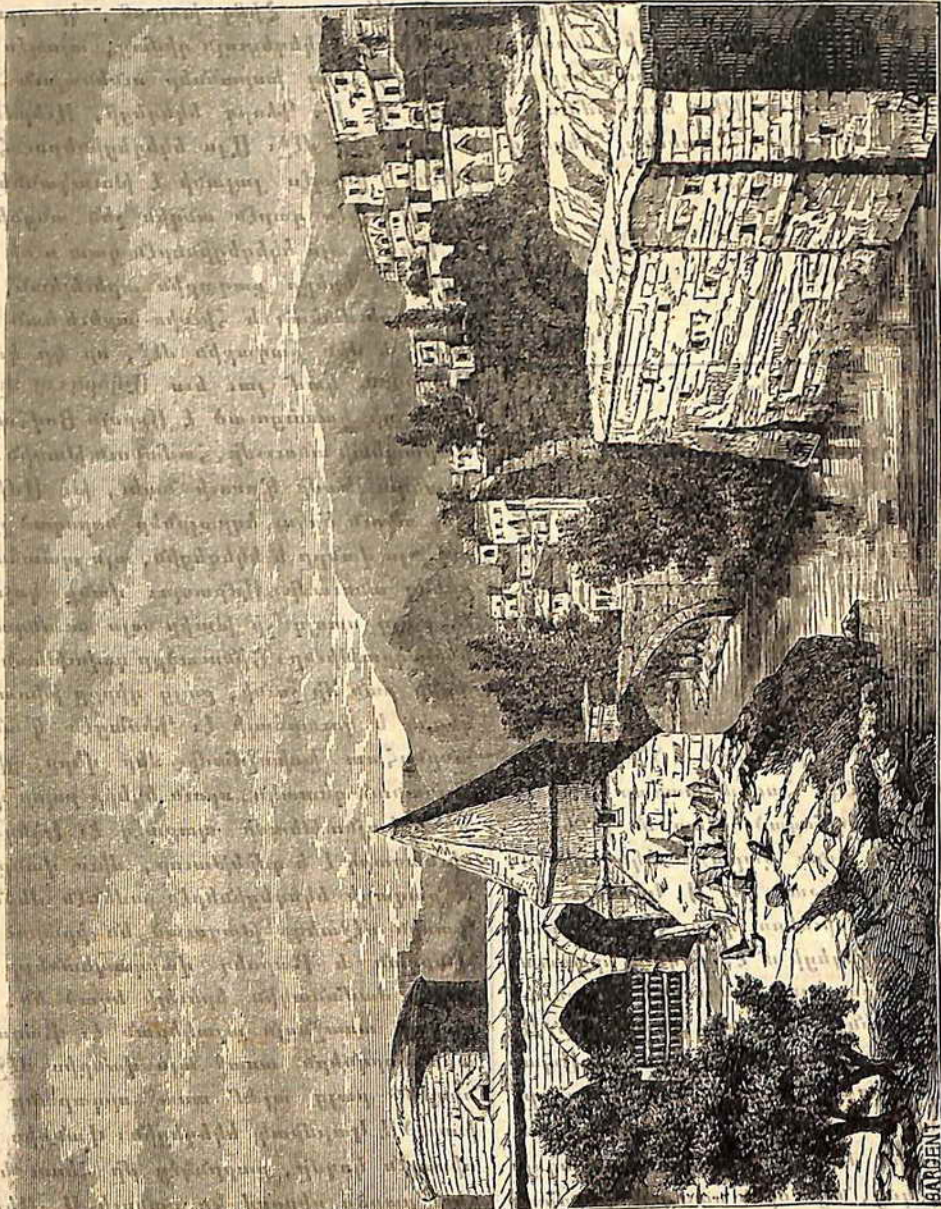
Հայք ունին չորս բարաշէն եկեղեցիներ. ա. Կաթրակ Ս. Նշան, որ Ս. Կիրակոս եւս կը կոչուի. վեց սիւներու վրայ հաստատուած գմբեթաւոր եկեղեցի մ'է, կակուղ սրբատաշ բաւական բարերով շինուած. նորոգուած քառակուսի բարերով շինուած կը կոչուէր Ս. է 1844 թուին։ Ի հնումն կը կոչուէր Ս. Կիրակոս, բայց երբ վարդապետ սին Սպա-հանէն հոս բերաւ Կենաց փայտի մատունը, հանէն հոս բերաւ Կենաց փայտի մատունը, որ ամփոփուած է փոքրիկ բառակուսի ար-ծաթէ տուփի մէջ, և վրան ալ կարմրագոյն գոհար մը կայ, նոյն օրէն ստացաւ Կարմրակ անունը։ Այս մատունըը ներկուած կը հա-մարին Փրկչի արիւնով և մեծապէս կը պա-տուեն, նոյն իսկ այլազգեք կ'երգնուն Կարմ-րակ ձախի իշուսն, ըսելով։ Եկեղեցւոյ մէջ կը պահուի նոյնպէս Ս. Ստեփանոս նա-կը պահուի նոյնպէս Ս.

Խաղկայի մատունըը։ Ս. Սարգիս, որոյ աւագ սեղանի տակէն առատ ու անուշ ջուր մը կը բղխէ, և ստորերկրեայ ջրմուղներով քաղաքին զանազան թաղերու մէջ կը բաժ-նուի. բնակիչներէն շատերը այս ջուրը կը զործածեն։ Գ. Հինգ խորան, կը գտնուի վերոյիշեալ եկեղեցւոյն դիմաց, այսպէս կո-չուած է հինգ խորաններ ունենալուն հա-մար։ Դ. Ս. Գեորգ եկեղեցի, Աւերմկա-նայ թաղին մէջ։ Այս եկեղեցիներու հնու-թիւնը, ինչպէս յայտնի է թուականներէն, երկու և կէս դարէն անդին չեն անցնիր։

Բաղէ այս եկեղեցիներէն զաւտ ունի չորս վանքեր, երեքը քաղաքին արեւելեան, հա-րաւ—արեւմտեան և հիւսիս—արեւելեան կող-մերը, և մին քաղաքին մէջ, որ կը կոչուի Աւիստուլ կամ լաւ եւս Աւիստուլ վանք, վասն զի կառուցուած է Սրբոյն Յովհաննու Կարապետի անուամբ, համանուն թաղին մէջ։ Աւանդութեամբ կ'ըսուի նաեւ, թէ Ամիր և Տօլ անուն երկու եղբայրներ նորոգած լինե-լով այս վանքը և եկեղեցին, այս պատճառաւ իրենց անուամբ Աւիստուլ վանք կոչուած է. բայց ստոյգ չի թուի այս աւանդական ենթադրութիւնը։ Շինուածքը գովութեան ար-ժանի բան մը չունի, բայց դիւրը խիստ գե-ղեցիկ և զուարճալի է։ Դիմացէն կ'անցնի անընդհատ խոխովմամբ մեր վերը յիշած նոյնանուն գետակն, որուն եզերք բոլոր վան-քի երկայնութեամբ պարաւէ։ Եկեղեցին սիւնազարդ է և գմբեթաւոր, միւս վանքերու և քաղաքի եկեղեցիներէն ամենէն մեծն է։ Դասին մէջտեղը թաղուած են իրարու մօտ Վարդան և Բարսեղ վարդապետները, որ իրենց ժամանակին երեւելի եղած են. եր-կրորդը առաջնոյն աշակերտն է։ Քաղաքին առաջնորդներն առաջ այս վանքին մէջ կը նստէին բայց այժմ առաջնորդարանը փո-խուած է Կարմրակ եկեղեցին։ Վանքին հիւ-սիսային կողմը, քարքնէց մը հետու և ա-ւելի բարձր դիւրով կը գտնուի Ս. Սիմեոն եկեղեցին, որ այժմ մզկիթ եղած է. ժա-մանակաւ կար նաեւ Ս. Կղեմէս եկեղեցի մը, որ նոյնպէս այժմ մզկիթ դարձած է։ Միւս երեք վանքերն կը պահուին, Գումաց Աստուածածնի վանք, Աւետիկ Ս. Աւ-

տղեւածին, խնդիրկատար Աստուծանւոյնի վանք, որոյ նկարագիրն բրած ենք իրենց կարգին: Բազէշի Եպիսկոպոսներն եւս ունին եկեղեցի մը, իսկ բոլորական Հայր ժողո-

ղարան մը: Մահմադականք ունին 45 մզկիթ, յորոց զիստերներն կը կոչուին: Էմիր-Շէշ սէտտին, Ճամիլ-Աթիք, Գրգըլ-Մէսհար, Մէսհար-Խաթուն և Շէրիֆէ, այս վերջինը

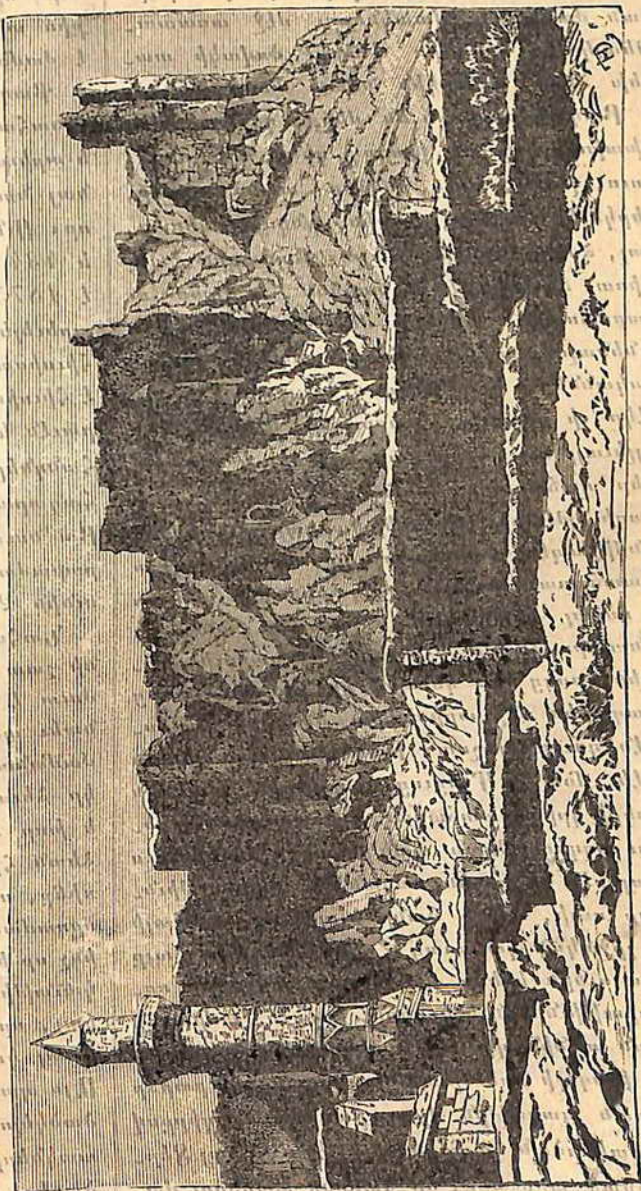

ւանքն Եւրոպայի շէրիֆն ինչպէս զոսմանքն ինքնին անկի մեծագործէ և կմբեր կիսաբողի քնն ունի: միւսամիկիթներու ոմանց գմբէթը, որամայր Է Հայր ունին, չորս վարժարաններ, Վարդանեան, Մկրտչեան, Էս-

տաւրչեան և Մ. Սարգիս: Բոլորականք կես ունին իրենց վարժարաններ: մըս, ամուս Զիւշանաւոր Է Բազէշ վաճառականութեամբ, թէեւ չունի ազնիւ կործաւորներ ոսկիթի

և մեծաբնայ գիտականութե և ուրիշ բարակ
նիւթէ զգեստեղինաց, սակայն իւր կարմիր
ներկած պատուական կտան տարածուած է
Հայաստանի շատ գաւառաց մէջ, որ և կը
կոչուի Բաղէշու շիւի: Ժամանակաւ
բազմաթիւ հայ կառավորներ կամ
ջուլհակներ կային հոս, որք հեռ-
զհեռ ցրուելով շատ նուագեցան:
Կառավորներու շատ կ'օգնեն բա-
զարիս մէջ գանուող բարակային ջրե-
րը, յորս ներկարարներ կը լուան
իրենց կտուր: Տեղւոյն կտուր զեռ
չներկած՝ գործուածքին խոշորու-
թիւնն կ'երեւի, բայց տորոնով կար-
միր ներկուելն վերջ, շատ աղնիւ
է և թաւի բնբուշտութիւն կը ոտա-
նայ: Բաղէշի գրեթէ բոլոր կանայք,
թէ տան մէջ և թէ գուրսը, իրենց
մեծագին զգեստուց և զարդուց վը-
րայէն՝ իրրեւ ծածկելով կը հագնին
այս կտուէն կարած երկար շապիկ-
ներ: Միւս արհեստարարներէն կը
գանուին սկեբիշ, գերձակ, երկա-
թագործ, կոշիակար, խաղախորդ, և
այլն: Ասեւտուրին համեմատ չէ խա-
նութիւններու և շուկայի գեղեցկու-
թիւնն, անշուք են և շատ մթին:
Շուկայի տանիքն ար հողայարկ է, կը
ծառայէ իրրեւ ճեմելու տեղ, ուր կը
վաճառուին նաեւ ցորեն և այլ մթերք-
ներ: Շուկայի միջէն կը վազէ հիւ-
սիսային կողմէն եկող վտակը, ո-
րուն վրայ տեղ տեղ կան քարաշէն
կամուրջներ: Մտավաճառներու և
մանրավաճառներու շուկաները լայն,
բարձրակամար և տեղի կանոնաւոր
շինուած են: Վաճառատունց և կըր-
պակաց թիւն 900 էն աւելի է: Կան
բանի մը մեծ և փոքր քարաշէն
խաներ. հիւս խան, եւր խան, և
այլն. երեք մեծ քարաշէն բազմիք-
ներ, խան-հաւաւը, խան-հաւաւը, 4 մեծ
Փաշա-հաւաւը: Ունի 9 փուռ, 4 մեծ
որճարան, յորում լրացիրներ կը կարդան,
և ուրիշ 42 որճարաններ և 44 ջրաղացներ:
Շատ գեղեցիկ և անողջարար է Բաղէշի

օդն, որոյ զարուհի և ամառը միշտ գոյուած
է շրջակայ գաւառաց մէջ: Այդ եղանակաց
մէջ, բաղարացիք իրենց բոլոր ազատ ժա-
մանակները կ'անցընեն այգիներու և պար-

տիկաց մէջ, զուարճանալով բնութեան գեղեց-
կութեամբ: Իսկ ձմեռն ընդհակառակը շատ
զամաշունչ և անտանելի է այս տեղ: Շըւ-

նաւոր է քաղաքս նաեւ ջրի առատութեամբ . անուշահամ մտակներէ դատ, հոս գրեթէ ամէն տուն ունի իւր աղբիւրը, սրոնց գլխաւորներն են . Լօլօլ, Ռաշօ, Շէրիֆ խանի և Մաթաշ աղայի աղբիւրները, Սեֆէր պէկենց ակները, և այլն : Ընդհանրապէս դարնան ժամանակ մտակներու մէջ առատութեամբ կը գտնուին Վանայ ծովակի տառնի ձկան տեսակին նման մանր ձկներ :

Բաղէշի բերքերն են՝ մեղր, դրժոր, խեթ, ծխախոտ, լոշտակ, խաղող, գինի, օղի, ուռպ, նուռ, թուփ, թուզ, խնձոր, տանձ, սալոր, սերկեւիլ, ծիրան, կաղին, ընկոյզ, կեռաս, բալ, ձմերուկ, սեխ, և այլն : Քաղաքիս Հայք խիտ ճարպիկ են և զործօն, և զրամ ու հարստութիւն դիզելու մեծ յաջողակութիւն ունենալով, այս կողմանց առաջին վաճառականներն են : Իրենց մէջ դատարի և ծոյլ մէկը չի գտնուիր . շարունակ կ'երթեւեկեն այլեւայլ գաւառներ կտաւեղէններ և այլ նիւթեր վաճառելու համար : Տղաք անգամ հազիւ թէ քիչ մը գրել կարդալ կը սորվին, անմիջապէս արուեստի կը մտնեն : Այս պատճառաւ ամբողջ քաղաքին մէջ գժուար է գտնել գիտնական և զբաղէտ անձինք : Բնաւորութեամբ աշալուրջ են, խարուիլ չգիտեն, բայց լաւ կերպով կը խաբեն . իրենց քաղաքին մէջ արեւասիրտ են, իսկ քաղաքէն դուրս երկչոտ : Բաղէշցոց հայ լեզուն թէեւ մօտ է Մշեցոց բարբառին, սակայն երկրի զրից պատճառաւ, կամ լաւ եւս, քրդերու ազդեցութեան տակ՝ որոնց շատերն եւս հայերէն կը խօսին, առանձին յատկութիւններ ունի, աւելի ծանր և գժուարհասկնալի է շրջակայ գաւառաց Հայոց : Տեղւոյս Հայք եւս ունին իրենց ինքնուրոյն ազգային սովորութիւններն և երգերն . ինչպէս Համբարձման տօնին վիճակի սովորութիւնը, և այլն :

Բաղէշի արեւելեան կողմը գտնուած բարձր լեռան գագաթին վրայ քառակուսի դիրքով կիսակործան կամարակապ շէնք մը կայ Տէրաթիւան անուամբ, որ Պարսից խաներու ժամանակէն մնացած է . այս տեղէն կ'երեւայ քաղաքին ամէն կողմը, նաեւ Ռահիւլայ կոչուած հովտին մէկ մասը . Ս. Գեորգ եկեղեցին այս լեռան ստորոտը շինուած ըլլա-

լով, լեռն ալ նոյն անուամբ կը կոչուի : Այս լեռը գոյացած է սեւ կախող քարի հանրէ, յորոց կը շինուին դիր գրեւու բարետախտակներ : Լեռանս գիմացը ուրիշ բարձր բլուր մը կայ և վրան բերդանման շէնքի աւերակներ, որ անցեալ դարու սկիզբները քաղաքիս տիրող Շէրիֆ պէյի ապարանը եղած է ժամանակաւ :

Քաղաքիս անուամբ կը կոչուին գաւառ մը և նահանգ . գաւառի սահմանքն են հիւսիսէ և արեւմուտքէ Մշոյ գաւառը, արեւելքէ Վանայ նահանգը և հարաւէն Սղերտու գաւառը : Ունի 4 գաւառակ, 108227 բնակիչ և 434 գիւղ : Բաղէշի նահանգը ձեւացած է 1875 թուին . կ'իսկնայ 38° 8' 40" 42' արեւելեան երկայնութեան և 37° 45' 39" 30' հիւսիսային լայնութեան մէջ . շրջապատուած է հիւսիսէն Կարնոյ, արեւելքէն Վանայ, հարաւէն և արեւմուտքէն Տիգրանափերտի նահանգներէն : Տարածութիւնն է 29 850 քառ. հազարամետր՝ գրեթէ 400 000 բնակչօք : Բաժնուած է չորս գաւառաց, որոնք կը ստարաթանին 19 գաւառակաց և միահամուռ ունին 2088 գիւղ :

Նահանգս առհասարակ լեռնային է և ունի շատ ձորեր . երկիրը շատ տեղ ապտոտաժուտ է և սակաւաբեր, բայց կը գտնուին նաեւ պարարտարօտ և բերրի մայրեր : Չմեծ ժամանակ երբեմն սաստիկ բոքեր կ'ընէ և կը ձեւանան բարձր լեռանց վերին մասերը և խոր ձորերու վերին եզերքը մտանգաւոր ձեան հիւսք կամ տեղական բարբառով ուսիւնք, որոնք դարնան յանկարծ սարսափելի որոտմամբ կը փչին, փռասելով կամ թաղելով ինչ որ իրենց կը հանդիպի : Անառանքը սակաւթիւ են և օր աւուր՝ նուազելու են թաւայ, որովհետեւ անկանոն կերպով և անխնայ կտրուած են և կը կտրուին եղածները : Այս պատճառաւ քաղաքի և գիւղերու տները ծածկելու հարկաւոր գերանները և տախտակները կը պատրաստեն կամ պողպատու ծառերէ և կամ բարտի ծառէ, որ մեծ խնամքով կը բազմացնեն : Բարձրաբերձ և անմատոյց լեռանց վրայ տեղ տեղ կը գտնուին ընկուզի մեծամեծ ծառեր՝ ընկուզասէր ագռաւներէ անկուած, որոնց համար աւանդա-

բար կը պատմեն, թէ «ագոստն շատ ազահ է ընկուզի, որով կշտանալէն յետոյ՝ մի քանի հասկ կը տանի և կը թաղէ անմատոյց լեւրանց վրայ հողին տակ, իբրեւ իրեն պաշար այն ժամանակուան, երբ այլ եւս ծառաց վրայ իր փորը չի կրնար կշտացնել ընկուզով, իրեն նշան դնելով ամպը: Գրած նշանը հաստատուն չլինելով, ամէն անգամ ադաւը չի կրնար գտնել իւր պահած ընկուզը, որ հողի տակ կը մնայ և բուսնելով մեծ ծառ կը դառնայ այդ անմատչելի վայրաց մէջ»: Նահանգիս մէջ կան շատ տեսակ խոտեր, ծաղիկներ և բոյսեր, զորս կը գործածեն դեղերու տեղ: Պատգոց կողմանէ եւս առատ է և ունի բնափր տեսակներ մանաւանդ տանձի և խնձորի: Հարաւային ձորավայրերու մէջ կը գտնուի նաեւ ձիթենի: Թռչուններէն յիշենք կարաւ, լոր, տատրակ, արոս, սարեակ, հաղարան պիւպիւ՝ որ լորի կը նմանի՝ գլուխը և աչիւն սեւ, իսկ մարմինը ծիրանի դեղին և ձայնը բազր, վայրի բազ, սագ, և այլն: Չորրորտանի կենդանիներէն ունի եղջերու, այծեամն, ձի, ջորի, էշ, կով, եզ, ոչխար, այծ, վարազ, աղուէս, արջ՝ սպիտակ և սեւ, կան նաեւ փնտակար օձեր՝ բայց սակաւթիւ, և այլն:

Հետեւեալ տախտակէն կը տեսնուինք, թէ տարուան մէջ որչափ արժէքով և ինչ բերքեր կը ներմուծուին նահանգիս մէջ:

Ն Ե Ր Մ Ո Ւ Մ Ո Ւ Թ Ի Խ Ն

ԱՆՈՒԱՆՔ ԲԵՐՈՑ	ԱՐԺԷՔՆ ՕՍԻՖ. ՈՍԿԻ
Հիւսուածք բամբակի	50000
» և մետաքսեղէնք	50000
» » »	300
» » և գորգեր	5000
Բամբակ	3500
»	2000
Շաքար	1500
Սուրճ	500
Քարիւղ	300
Լըկաթ	100
»	500
Տորոնի արմատ	1200
Նըկաթեղէնք	20000
Չանազան նիւթեր	5000

Գումարն... 117900

Նահանգիս բերոց վրայ ընդհանուր գաղափար մ'առնելու համար ի ստորեւ կը գտնենք ըստ Վ. Քինէի, միջին հաշուով, տարուան մէջ վաճառքի դուրս գրկած նիւթերը, հանգերձ իրենց արժէքով:

ԱՐՏԱՆՈՒԹԻԽՆ

ԱՆՈՒԱՆՔ ԲԵՐՈՑ	ԱՐԺԷՔՆ ՕՍԻՖ. ՈՍԿԻ
Գաղի խէժ սպիտակ	2000
» կարմիր	1200
Գեղին հունա	7000
Գլխար սեւ	7000
» սպիտակ	8000
Կաշի ծառաց (կաղնիի, և այլն)	2000
Մոմ	1500
Մեղր	800
Գինի	2000
Չամիչ	2500
Ոչխար	14000
Այծի մորթ	6000
Գումշու մորթ	2000
Մուշտակներ	4000
Չոր աղիքներ	1200
Կարմիր կտաւ	8000
Չանազան նիւթեր	5000

Գումարն... 74000

Որով ներմուծուին կը գոյանայ

գրեթէ 2700000 ֆրանկ
և արտածութենէն... 1700000 »

Գումարն... 4400000 ֆրանկ:

Տարուան մէջ Բաղէշի նահանգը, միջին հաշուով յառաջ կը բերէ 2956000 գլուխ կենդանի, հետեւեալ կերպով բաժնուած.

Ոչխար և այծ	2 000 000	գլուխ
Գումէշ, եզ և կով	800 000	»
Չի	90 000	»
Էշ	60 000	»
Ջորի	6 000	»

Գումարն... 2 956 000 գլուխ:

Ունի նաեւ հանքեր գեղին, կարմիր, սպիտակ և սեւ մարմարիոններու, ինչպէս նաեւ երկաթի, պղնձոյ, ոսկոյ և արծաթի, որոնք այժմ բարեբաղդաբար գործածութեան մէջ չեն: Առատութեամբ կը գտնուի նաեւ ծծումբ, և Բաղէշ քաղաքէն խնդիրկատար Աստուածածնայ վանքը տանող ձոր մը կայ որ կը

կոչուի Գառախտիկ՝ նոյն տեղւոյն ծծմբային դարչազօտութեան համար: Նշանաւոր է բազմաթիւ հանքային ջրերով. հարուստ է նաեւ աղահանքերով, բայց տեղութիւնը կը գործածէ միայն 6 աղաւաղաններ, անորոժ թողլով տասնեւթը ընտիր քարացեալ աղահանքեր: — Նոր Հայաստան, 161-174: Տեղագր. Հայտ. 239-246: Ճնշորհրդ. ի Բաքելուն, 142-152: Եւ այլն:

Հ. ՍՈՒՔԻԱՍ ԷՓԵՍԿԵԱՆ

Թ Ղ Թ Ա Կ Ց Ո Ի Թ Ի Ի Ն

Առ Մեծարգոյ Հ. Սիմոն վ. Երեմեան,
Խմբագրապետ Բազմալեւոյ Հանդիսարանի:

ՄԵՏԵՐԱԳՐՈՑ ՎԱՐԴԱՊԵՏ,

ԱՐԱՐԱՏ Հանդիսի 1900 Օգոստոս և Սեպտեմբեր ամիսի թերթին մէջ (էջ 380) հրատարակուած ուրարտեան նորագիւտ արձանագրութեան մը ընթերցումը և թարգմանութիւնը ինձմէ խնդրած էիք: Ձեր ազնուութեան խնդրանացը սերով զիջանելով, առաջիկայիս նոյնքը կը խաւրեմ Ձերի՝ պատշաճ տեղեկութիւնները ստիպուած յառաջդրելով:

Արձանագրութիւնն հարթ կոթող մըն է, որուն երկայնութիւնն է 3 արշին 14 վերջոկ (= մետր 2.75), լայնութիւնն 14 վերջոկ (= մետր 0.62), թանձրութիւնն 8 վերջոկ (= մետր 0.35): Կոթողին քարն՝ Էջմիածնի արեւելակողմը՝ իբր կէս ժամ հեռաւորութեամբ, Չուարթնոց եկեղեցւոյն հիւսիսոյ արեւմտեան դրան վրայ հաստատեալ գտած է Էջմիածնի միաբան Արժանապատիւ Հ. Խաչիկ վարդապետ, երբ յիշեալ տարւոյն ամարան մէջ հոն պեղումներ ընել կու տար:

Արձանագրութիւնն Ուրարտի թագաւոր Ռուշասայ Բ. ի է, որ Ք. ա. իբր 685-675 թագաւորած ըլլալով, Ասորեստանի Սենքերիմ թագաւորին և անոր որդւոյն Ասորդանի ժամանակակից էր՝ հաւանականօրէն:

Յայտ է թէ ասորեստանեան թագաւորք Բիւնա վիճակին մէջ նստող թագաւորները՝ Ուրարտի թագաւորք՝ կը կոչէին: Ստուգիւ ալ այնպէս էր:

Նոյն արձանագրութիւնն ունի 47 տող, և ըստ հրատարակեալ օրինակին՝ մեծագոյն յոյժ մասամբ մաքուր մեղի հասած է: Սակայն կան անդէն մասամբ եղծեալ սեպանեւ նշանագիրներ, որոնց մէկ մասն թերեւս ընդօրինակութեան և կամ հրատարակման համար փորագրողին՝ սեպագրութեան անհմուտ ըլլալուն պէտք է որ ընծայուի: Այսպիսի պակասաւոր գրերը ուղղեալ վերանորոգելով [] անկիւնաւոր փակագծերու մէջ առած եմ: Յայտ է թէ () կիսաբոլոր փակագծիծներու մէջ եղած որոշանիշ նախակարգ զաղափարագիրներն անձայն ըլլալով, ընթերցողն զանոնք պէտք չէ որ հնէ: Բուն հնչականութիւն ունեցող զաղափարագիրք՝ որոնք կիսաբոլոր փակագիծերու մէջ չեն, սեպագրագիրտաց սովորութեան համեմատ՝ սուսմերեանաքաղական և կամ ասորեստանեան բառերով և գլխագիրներով կը ներկայացուին: Ծանօթ է ընդհանրապէս որ մեր ուրարտեան սեպագրագէտ գպիրներն՝ հնչական կամ ձայնական զաղափարագիրները շատ աւելի կը գործածէին քան թէ ասորեստանեան գպիրք, որոնցմէ ուսեալ և փոխառեալ էին սեպագրական արուեստը:

Իմ աստէն գործած թարգմանութիւնս բառացի և անձուկ առնչական է, ինչպէս նիւթն ինքնին կը պահանջէ: Լեզուաբանական համեմատութիւններ ընել զանց կ'ընեմ աստէն: Երբ ի միտոյ լոյս կը տեսնայ իմ հաւաքածոյս՝ զոր Ձեր յարգոյ Միաբանութեան տղաբանն տակելու վրայ է, նոյնի բառարանին մէջ՝ արձանագրութեան իւրաքանչիւր բառն պատշաճ լեզուաբանական համեմատութիւնը պիտի որ ունենայ: Նոյն հաւաքածոյին մէջ՝ հարթ կոթողէս արձանագրութիւնն 38. AA. թիւերը ունի. և որովհետեւ խիստ ուշ եկաւ ի լոյս, զայն իբր յետ-գրութեան՝ միւս 91 արձանագրութիւններէն վերջը կարգած դրած եմ՝ ստիպեալ ի հարկէ:

Ռուշասայ Բ. ի այս արձանագրութիւնն հինգ մասէ կը բաղկանայ: Պարունակեալ նիւթոց ծանրակշռութեան համեմատ՝ առա-